

JUGOSLAVIJA I KIPARSKA KRIZA 1974. GODINE: OD PUČA GRČKIH OFICIRA 15. JULA DO SREDINE AVGUSTA*

Msr Nikola Marković**

APSTRAKT: *Rad se bavi ulogom Jugoslavije u Kiparskoj krizi od 15. jula do sredine avgusta 1974. godine. Delimična obrada ove teme stvara potrebu za detaljnijim ispitivanjem, koje svakako ne može stati u okvire naučnog članka. Na osnovu neobjavljenih izvora iz Arhiva Jugoslavije, objavljenih dokumenata, dostupne domaće i strane literature, cilj nam je da predstavimo ključne događaje i elemente problema. Beograd je loše primio vest o puču grčkih oficira 15. jula protiv režima kiparskog predsednika Makariosa, jer se radilo o mediteranskoj i nesvrstanoj državi. Ovaj napad i dve turske intervencije (20. jula i 14. avgusta) uzrokovala su promenu politike Jugoslavije ka Grčkoj i Turskoj, kao i odluku Beograda da posreduje u sukobu.*

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, Tito, Minić, Kiparska kriza, Makarios, Turska, Grčka, SAD, Kipar

Uvodna razmatranja

Početkom sedamdesetih godina 20. veka dešavanja u svetu obeležena su krizama i sukobom interesa velikih i regionalnih sila. Povlačenje iz Vijetnama, afera „Votergejt“, izbijanje Jomkipurskog rata na Bliskom istoku u oktobru 1973. godine, koji je izazvao pretnju nuklearnim sukobom između SSSR-a i SAD, stavljali su izazov pred administraciju predsednika Ričarda Niksona (Richard Nixon). Jugoslovensko mešanje u sukob na strani Arapa, dovelo je do pogoršavanja odnosa sa SAD i približavanje SSSR-u. Nove tenzije nastale su u toku marta 1974. godine zbog spora Jugoslavije i Italije oko Trsta, a nakon četiri meseca je planula i kriza oko Kipra, koja

* Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Srbija i izazovi u međunarodnim odnosima 2024. godine“, koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, a realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu 2024. godine.

** Istraživač saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, Republika Srbija
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4299-1807>; E-mail: nikola.markovic@diplomacy.bg.ac.rs

je dve decenije narušavala odnose Grčke i Turske, članice NATO-a. Blizina žarišta u Mediteranu plašila je Jugoslaviju i Josipa Broza Tita zbog mogućnosti prenošenja krize na Balkan.¹

Pitanje Kipra javilo se pedesetih godina 20. veka sa početkom procesa dekolonizacije. Radi ukidanja britanske uprave, general Georgios Grivas je u aprilu 1955. godine, uz „prećutnu saglasnost” arhiepiskopa Makariosa III, pokrenuo nemire sa pokretom EOKA (Nacionalna organizacija – garda za oslobođenje Kipra), čiji je cilj bilo ostvarenje Enosis-a (ujedinjenja Kipra i Grčke). Ideja se suprotstavila projektu kiparskih Turaka o podeli ostrva (Taksim), koje je predstavljala TMT (Turska oslobodilačka organizacija). Delovanje Makariosa uticalo je da ga 1956. Britanci interniraju godinu dana na Sejše, odakle se preselio u Atinu i radio u korist nezavisnosti. Ugovori u Cirihi i Londonu tokom februara 1959. između Grčke, Turske i Britanije, bili su osnova za proglašavanje nezavisnosti Kipra, u avgustu naredne godine, a Makarios je izabran za predsednika. Država stvorena na temeljima borbe EOKA-e donela je ustav tokom aprila 1960. kojim se daju veća prava Grcima. Uz to, Kipar je u septembru 1961. na Beogradskoj konferenciji pristupio Pokretu nesvrstanih i uz Jugoslaviju bio jedina evropska članica. Tada je Makarios predložio Titu potrebu „borbe protiv kolonijalizma”. Istupanje nesvrstanih pogoršalo je odnose sa SAD, koje su strahovale od mogućih veza Makariosa sa Sovjetima i igranja na kartu „Istoka protiv Zapada”.²

Ustav je zabranjivao Enosis i Taksim, a predsednik i potpredsednik (Grk i Turčin) su imali pravo veta. Sa namerom da umanju moć Turaka, Makarios je u novembru 1963. predložio 13 ustavnih amandmana, koji su im ukinuli veto i uveli biranje predsednika u Parlamentu, što je značilo izbor od grčke većine (78% Grka i 18% Turaka). Već 21. decembra počeli su sukobi u Nikoziji koji su uzdrmali region mešanjem Grčke i Turske. Nakon vojne intervencije Ankare 24. decembra, Makarios je uputio poziv za pomoć „svim šefovima država”. Početkom januara 1964. turski ambasador u Beogradu predao je poruku za Tita od premijera Ismeta Inenija i savetovao da se „Jugoslavija drži što je moguće više po strani”. Žalio se zbog negativnog pisanja štampe o grupisanju turske flote i preletanju avijacije preko ostrva, ali je odbacivao mogućnost šireg rata. Rešenje je pronađeno kada su Ujedinjene nacije (UN) u martu 1964. rezolucijom kreirale mirovne snage za Kipar (UNFICYP).³ Tokom

¹ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975* (Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za savremenu istoriju, 2015), 69–82, 113–167; Никола Марковић, „Југославија и Јомкипурски рат 1973. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2023), 168–183; Љубодраг Димић, *Између истока и запада, Југославија, велике силе и питање европске безбедности (1945–1975)* (Београд: Филип Вишњић, 2022), 302–310.

² Eşref Aksu, *The United Nations, intra-state peacekeeping and normative change* (Manchester: Manchester University Press, 2003), 130–131; Michael B. Bishku, „Turkey, Greece and the Cyprus Conflict”, *Journal of Third World Studies*, vol. 8, no. 1, (spring, 1991), 167–169; Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, (Београд: Клио, 2001), 152–153; Александар Раковић, „Здравствене тегобе и смрт кипарског Архиепископа и председника Макариоса у југословенској штампи (1977) с посебним погледом на његов лик и дело”, *Теолошки погледи*, vol. 2, no. XLVIII, (2015), 340–342; Dragan Bogetić, „Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu”, *Istorija 20. veka*, br. 2, (2006), 71–79; Andreas Constandinos, „US-British Policy on Cyprus, 1964–1974”, *The Cyprus Review*, vol. 23, no. 1 (2011), 17–18.

³ Архив Југославије (АЈ), Кабинет Председника Републике (КРР), број фасцикле I-5-b/115-3 (Турска 12. II 1960–22. II 1978), 6. 1. 1964, *Zabeleška o poseti turskog ambasadora kod Predsednika*

oktobra je u Kairu održana druga konferencija nesvrstanih, a u svetskoj javnosti se govorilo da će Makarios „pokrenuti pitanje samoopredeljenja Kipra“. Pred početak zasedanja, krajem septembra, Turska se ponovo obratila Jugoslaviji. Savetovala ju je da utiče na Makariosa kako „treba voditi računa o tome da postoje dve etničke zajednice“ i da ona neće dozvoliti sprovođenje *Enosis*. Na konferenciji je Tito govorio o pitanju Kipra i napomenuo „važnost neintervencije“ radi očuvanja mira i spašavanja „sveta od katastrofe“.⁴

Jugoslavija se plašila od „eventualnog premeštanja NATO baza iz Francuske u Grčku“ i jačanja uticaja SAD na Balkanu. Odnosi sa Atinom razvijani su do državnog udara vojne hunte tokom aprila 1967. na čelu sa pukovnikom Georgiosom Papadopoulosom⁵. Beograd je prevrat okarakterisao kao „vojno-fašistički“ i povezao ga sa američkom intencijom da proširi moć. U Grčkoj je oživela namera da se sprovede *Enosis*, što je narušilo odnose sa Makariosom, koji je u to vreme odbacio ovu politiku i odlučio da se zalaže za unitarnu državu. Već tokom novembra, obnovila se kriza na Kipru, koja je uzrokovala povlačenje dela grčkih snaga.⁶ Zato su vojni krugovi iz Atine izvršili više pokušaja atentata na Makariosa do početka jula 1974. godine. Nakon smene vlasti unutar hunte u novembru 1973, imenovan je još radikalniji premijer Dimitrios Joanidis, komandant „zloglasne policije“, a predsednik je postao general Fedon Gizikis. Krajem januara 1974. dodatno se pogoršao položaj Makariosa, jer je kontrolisao još samo policiju i obaveštajne službe, a ostatak su zauzeli Grci. Tada je generala Grivasa na čelu EOKA-e zamenio Nikos Sampson, bivši urednik lista „Maki“ i bliski saradnik Joanidisa.⁷

Paraliza političkog života pretila je i Turskoj. Levičarska Republikanska partija Bulenta Edževita (Bülent Ecevit) osvojila je tesnu većinu na izborima 14. oktobra 1973. nad desničarskom Partijom pravde, Sulejmana Demirela. Nakon ponovnog trijumfa republikanaca na lokalnim izborima početkom decembra, započeta je druga serija razgovora o koalicionaloj vladi koja je formirana 4. februara 1974. na čelu sa Edževitom. U međuvremenu, došlo je do pogoršavanja odnosa sa Grčkom posle otkrivanja naftnih polja u okolini ostrva Tasos. Turska je tražila da eksploatiše i istražuje nalazišta, odbijala je da prihvati da kontinentalna ploča Evrope pripada Egeju i

SIV-a druga Stambolića dana 7. januara 1964. godine u 13:30 časova, 1–2. Dalje: AJ, KPR, I-5-b/115-3; Isto, 5. 1. 1964, *Ambasada Turske – prevod poruke sa francuskog*; James Ker-Lindsay, „Cyprus Problem“, In: *„Frozen conflicts“ in Europe*, edited by Anton Bebler (Berlin-Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2015), 19–21; Jadranka Jovanović, *Jugoslavija i Savet bezbednosti 1945–1985* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990), 267–268.

⁴ AJ, KPR, I-5-b/115-3, 30. 9. 1974, dok. br. 439434, *Zabilješka o razgovoru Branka Karapandže, pomoćnika načelnika, sa D. Tunaligilom, turskim ambasadorom u Beogradu, 29. septembra 1964. godine*; Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija: Studije i dokumentarni prilozi* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 180–183.

⁵ Vojnu huntu vodili su još pukovnik Nikolaos Makarezos i brigadir Stilijanos Patakos.

⁶ Ljubodrag Dimić, „Yugoslav Diplomacy and the Greek Coup d’État of 1967“, *Balkanica*, vol. L (2019), 397–405; Истри, *Између истока и запада*, 265–271; John A. Koumoulides, „The problem of Cyprus in recent historiography: two perspectives“, *Balkan studies*, vol. 31, no. 1 (1990), 180.

⁷ Р. Клог, н. д., 165–171; Glen D. Camp, „Greek-Turkish Conflict over Cyprus“, *Political Science Quarterly*, vol. 95, no. 1 (Spring, 1980), 55–56; Andreas Theophanous, „The Intercommunal Negotiations after 1974 and Future Prospects“, *Cyprus Review*, vol. 31, no. 1 (2020), 282.

podnela je mapu po kojoj ima pravo na skoro polovinu mora. U obe države stvorio se snažan pritisak javnosti. Strategija vlada u Atini i Ankari koje su „igrale na kartu i Kipra i Egeja”, uticala je na jačanje levih partija u obe zemlje. Ranjivost ostrva demilitarizovanih od 1923. godine i uticaj javnosti uticao je da Grčka ublaži stav. Zato je premijer Joanidis 7. juna istakao da se mora izbeći svaka konfrontacija u Egeju.⁸

Prekretnica u odnosu nesvrstanih ka svetu bila je III konferencija u Lusaki, u septembru 1970. godine, kada je definisano aktivnije delovanje uz oslonac na „sopstvene snage”. Preterano isticanje afričkih i antikolonijalnih pitanja, koja su zapostavljala Evropu i Mediteran, nepovoljno je primljeno od Jugoslavije i Kipra. Arapske države tražile su da u završni dokument ne uđe ništa o Kipru, pa se Makarios obratio Titu za posredovanje. On ih je ubedio da promene stav, navodima da se Makarios bori protiv baza SAD, zbog čega je Kipar pomenut u dokumentu.⁹ Na IV konferenciji u Alžiru tokom septembra 1973. istaknuta je potreba očuvanja mira na Mediteranu i „ukidanje vojnih baza na tuđim teritorijama”¹⁰. Rezolucija o Bliskom istoku (podržala Palestine, a Izrael optužila za agresiju), Politička deklaracija i objava Novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP), kojim se tražilo definisanje novih principa ekonomskih odnosa i ukidanje strane eksploatacije, narušila je odnose sa SAD. Šesto specijalno zasedanje Generalne skupštine UN, tokom aprila i maja 1974, produbilo je nesuglasice oko pitanja ekonomskih odnosa, zbog delimičnog uspeha nesvrstanih da donesu odredbe na štetu zapada. To je uzrokovalo aktivnije angažovanje SAD na Bliskom istoku i stvaranje „južne strategije” o razbijanju jedinstva nesvrstanih. U tom kontekstu moramo posmatrati događaje na Kipru 1974.¹¹

Nikola Mandić, jugoslovenski ambasador u Nikoziji, susreo se 21. jula sa generalnim direktorom ministarstva spoljnih poslova, Veniaminom, koji mu je u razgovoru preneo informaciju da Makarios ide u posetu Rumuniji i SSSR-u, kao i da je razmišljao o dolasku u Jugoslaviju i Bugarsku, pa je želeo da zna mišljenje ambasadora o prijemu. Mandić je smatrao da bi poseta „bila korisna i dobrodošla, ali da o terminu” ne može dati podatke jer „nije znao za buduće obaveze” Tita.¹² Tražio je hitna uputstva od Beograda, jer je početkom jula hteo da saopšti odgovor. Zbog dobrih odnosa, smatrao je da treba preneti dobrodošlicu i „naći obostrano prihvatljiv

⁸ Dženiz Hakov, *Istorija savremene Turske* (Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011), 346–348; P. Клог, н. д., 169–171; Vassilis K. Fouskas, „Uncomfortable Questions: Cyprus, October 1973–August 1974”, *Contemporary European History*, vol. 14, no. 1 (2005), 50.

⁹ Dragan Bogetić, „Doprinos Konferencije u Lusaki 1970. institucionalizaciji saradnje nesvrstanih zemalja u njihovom reaktiviranju u međunarodnim odnosima”, *Istorija 20. veka*, br. 1, (2018), 167–173; Љ. Димић, *Између истока и запада*, 300–301; V. Petrović, n. d., 221–222.

¹⁰ Malta je primljena kao članica, ako ne produži ugovor o bazama sa Britanijom, koji je isticao 1979.

¹¹ AJ, KPR, broj fascikle I-4-a/14 (Delegacija SFRJ na IV KNZ, Alžir), 1. 9. 1973, *Uporedna analiza nacerta glavnog političkog dokumenta četvrtog samita*, 5–7; Драган Богетић, „Особености и дилеме Алжирског самита несврстаних 1973”, *Токови историје*, бр. 1 (2018), 11–21, 30–32; Milan Igrutinović, „О shvatanju nesvrstanosti u jugoslovenskoj teoretizaciji međunarodnih odnosa”, *Međunarodni problemi*, vol. VXX, no. 2 (2018), 139–140; Јован Чавошки, „За један праведнији свет: Југославија, несврстани и бора за „Нови међународни економски поредак” (1973–1976)”, *Токови историје*, бр. 2, (2022), 231–235.

¹² AJ, KPR, broj fascikle I-3-a/57-4 (Kipar – Poseta arhiepiskopa Makariosa 22–23. IX 1974), 21. 6. 1974, dok. br. 158, *Ambasador SFRJ u Nikoziji Mandić Kabinetu predsednika republike*, 1. Daje: AJ, KPR, I-3-a/57-4.

termin“. Ukorio je nadređene jer nije bilo reakcije na boravak ministra inostranih dela, Hristofidisa, u Bugarskoj, Italiji i Austriji, uprkos želji da poseti Beograd. Zaključio je da interesi ne dozvoljavaju dalje ignorisanje volje Kiprana, posebno jer Jugosloveni nemaju nikakvu inicijativu i odbijaju sastanke ćutanjem ili izgovorima. Burna dešavanja odložila su prijem do sredine septembra, kada je Makarios došao u Beograd pre zasedanja Skupštine UN.¹³ Međutim, Mandić je 1. jula ponovo primljen kod Veniamina, koji ga je upozorio na „jačanje uticaja SAD na Bliskom istoku i opasnost dogovaranja SAD i SSSR“ na štetu Kipra i Jugoslavije. Odbacio je vesti o prepuštanju Jugoslavije sovjetskom uticaju, ali je za Kipar tvrdio da „ne treba isključiti mogućnost“ jačeg pritiska SAD.¹⁴

Odnos Jugoslavije prema puču grčkih oficira na Kipru 15. jula

Početkom jula došlo je do nesuglasica između Makariosa i Atine, zbog pokušaja atentata u „Operaciji Afrodita“. Nakon protestnog pisma 2. jula u kome traži povlačenje stranih (grčkih) snaga, hunta je morala da reaguje. Odluku je ubrzalo sklapanje ugovora 13. jula između predstavnika dva naroda o polu-autonomiji turskih oblasti u okviru unitarne države. Makarios je istog dana upozorio predstavnike SAD o planiranju akcija protiv njega, što se ispostavilo kao tačno. Grčki oficiri članovi EOKA-e su 15. jula izvršili prevrat napadom na predsedničku palatu, a borbe su vođene u „Nikoziji, Famagusti i dugim mestima“, kako je prenela turska štampa. Na mesto predsednika postavljen je Nikos Sampson, komandant EOKA-e, koji je odmah „položio zakletvu i izjavio da će istog dana imenovati nove članove vlade“. Potpredsednik Makariosove vlade i vođa turske zajednice Rauf Denктаš pozvao je „kiparske Turke da se smelo suprotstavljaju prevratnicima“. ¹⁵ U kućni pritvor je stavljen predsednik Parlamenta Glafkos Kliridis, a sudbina Makariosa bila je neizvesna. Nije se znalo da li je živ ili ubijen, kako se govorilo u diplomatskim krugovima i inostranoj štampi.¹⁶

Jugoslavija je odmah osudila puč i „stranu vojnu intervenciju“ Grčke, članice NATO-a koja je ugrožavala nesvrstanu i međunarodno priznatu državu. Protest je upućen grčkoj ambasadi koja je upozorena da se radilo o obaranju legalne vlade i da se morala poštovati nezavisnost Kipra. Od francuskog ambasadora i rumunskog otpravnika poslova zatražena je pomoć u obezbeđivanju radio-veze sa ambasadorom Nikolom Mandićem. On je u Nikoziji ponovo primljen kod Veniamina. Obojica su strahovala da u sukobu interesa SAD i SSSR-a, može da se desi da Sovjeti prepuste

¹³ AJ, KPR, I-3-a/57-4, 21.6. 1974, dok. br. 158, *Ambasador SFRJ u Nikoziji Mandić Kabinetu predsednika republike*, 1-2; Isto, 17. 9. 1974, *Beleška u vezi sa posetom predsednika Kipra Makariosa SFRJ od 22. do 23. septembra 1974.*

¹⁴ AJ, KPR, broj fascicle I-5-b/56-2 (Kipar, 15. VII 1974–6. IX 1974, Informacija SSIP-a o događajima na Kipru), 15. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 1 o događajima na Kipru*, 1. Dalje: AJ, KPR, I-5-b/56-2.

¹⁵ Isto, 5.

¹⁶ AJ, KPR, I-5-b/56-2, 17. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 6 o događajima na Kipru*, 10; Isto, 16. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 2 o događajima na Kipru*, 2-4; Isto, 19. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 9 o događajima na Kipru*, 3-7; P. Клог, *нав. дело*, 165-171; G. D. Camp, *op. cit.*, 55–56; A. Theophanous, *op. cit.*, 282.

Kipar američkom uticaju koji sve više jačao. Svim jugoslovenskim ambasadama naređeno je da prenesu zabrinutost zbog razvoja događaja i osude grčke akcije.¹⁷ Sutradan je Tito ponovo osudio puč i povezao ga sa obaveštajnom službom SAD (CIA) koja urušava „nezavisnost, suverenitet i integritet“ Kipra. Strahovao je zbog razvoja krize u Istočnom Mediteranu, u blizini Bliskog istoka, gde je arapsko-izraelski sukob već ugrožavao mir. U tom duhu, ambasador Marković je u Atini preneo jugoslovenske ocene privremenom ministru inostranih dela Kipreosu, koji se pravio nevešt. Izjavio je da se njegova vlada zalaže za nezavisnost, da se „iznenadila događajima“ i da neće menjati politiku ka Kipru, ističući da je državni udar navodno „izvršila kiparska armija“. Ambasador Marković je tvrdnje osporio činjenicama da se radi „o očiglednom mešanju strane vojne sile u poslove nezavisne države“. Da bi ublažio žestinu napada, Kipreos je insistirao na diskusiji o privrednim pitanjima, umesto o Kipru.¹⁸

Arhiepiskop Makarios se tog dana stavio pod britansku zaštitu. Javio je sa radio stanice iz grada Pafosa da je živ i pozvao sve zainteresovane velike sile i prijateljske države da pomognu odbranu nezavisnosti. Po vestima agencije „Rojters“, šef Forin ofisa Džejms Kalagan (James Callaghan), objavio je, da se Makarios „sastao sa britanskim funkcionerom, članom kontigenta mirovnih snaga UN“, koji mu je pomogao da se spase.¹⁹ Kalagan je vodio živu prepisku sa državnim sekretarom SAD, Henrijem Kisindžerom (Henry Kissinger), koji nije želeo da prizna novi režim i brinuo je da se u sukob ne umeša Turska, što bi izazvalo sukob unutar NATO-a. Oni su dogovorili Makariosov transport u britanske baze na Kipru, odakle je prebačen brodom na Maltu. Kako je zahtevao momentalni odlazak u London, odatle je stiglo naređenje da se sačeka do sutra, pod izgovorom da avion ima mehaničkih problema.²⁰ Odlaganje je imalo dublju pozadinu, jer je Turska 16. jula pozvala Britaniju da učestvuje u zajedničkoj intervenciji, a u slučaju odbijanja bila je slobodna da „postupi po svojoj volji“. Kako su Britanija i SAD želele da izbegnu Rezoluciju UN koja bi govorila o britanskoj intervenciji, morao se sprečiti dolazak Makariosa na kratko vreme. London se brinuo da bi eventualni neuspeh ugrozio njihove baze. Strahovalo se i od veza SSSR-a i Makariosa, dok su se SAD posebno plašile sukoba unutar NATO-a.²¹

Jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Toma Granfil se konsultovao sa kiparskim kolegom i složili su se „da će biti vrlo važno da ni jedna vlada na svetu ne prizna Sampson“. Granfil je javio da su u Stejt Departmentu izjavili da „priznaju samo Makariosa“, ali mu je bilo čudno držanje kiparskog ambasadora koji je „izbegavao da kaže preciznije kakva je orijentacija SAD“. Ono što nije znao, jeste da je am-

¹⁷ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi*, 131–132; AJ, KPR, I-5-b/56-2, 20. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 12 o događajima na Kipru*, 1; Isto, 15. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 1 o događajima na Kipru*, 1–4. U Beogradu su konsultacije obavljene i sa ambasadorima Turske i Kine.

¹⁸ AJ, KPR, I-5-b/56-2, 16. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 2 o događajima na Kipru*, 1; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi*, 131–132.

¹⁹ AJ, KPR, I-5-b/56-2, 16. 07. 1974, dok. br. 104, *Informacija br. 2 o događajima na Kipru*, 2–6.

²⁰ William Mallinson, „US interests, British Acquiescence and Invasion of Cyprus“, *Balkan Studies*, vol. 45, no. 2 (2015), 274–275.

²¹ Ibid; Tamer Balci, „The Cyprus crisis and the Southern flank of NATO (1960–1975)“, *International Review of Turkish Studies*, vol. 2, no. 3, (2012), 48; AJ, KPR, I-5-b/56-2, 16. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 2 o događajima na Kipru*, 6.

basadorov brat Dimitriu imenovan za novog ministra spoljnih poslova, pa je očigledno branio režim i njegove veze sa SAD i Grčkom. Iz konsultacija sa savetnikom kiparske ambasade, Granfil je uočio da „sada više nego ikada je potrebna pomoć prijatelja Kipru“, jer u SAD postoje krugovi koji žele da podrže Sampsonovu huntu. Makarios je tog dana stigao u London, gde su ga primili premijer Harold Vilson (Harold Wilson) i Kalagan. Jugoslovenske diplomate su očekivale da bi Makarios put Njujorka mogao da krene tek za dva dana.²²

Na zasjedanju Saveta bezbednosti 17. jula, generalni sekretar UN Kurt Valdhajm (Kurt Waldheim) je, prema izveštaju svog specijalnog izaslanika, istakao opasnost situacije po međunarodni mir. Kiparski predstavnik Rosides „je optužio grčku vladu“ za obučavanje EOKA-e i organizaciju puča. Zahtevao je „momentalni prekid vatre, povlačenje grčkih oficira, kao što je Makarios tražio u pismu od 2. jula“, i potvrdio od UN-a da je on „jedini legitimni predstavnik“. Osim Turske i SSSR-a, koje su podržale ovo gledište, Rosides je ostao usamljen naspram zapada. Delegat Britanije je smatrao da „ne treba žuriti sa ocenama“ i istakao zabrinutost, jer je Kipar članica Komonvelta, a Makarios jedan od najuglednijih državnika. Da bi izbegao kompletnu osudu Grčke, delegat SAD je izjavio da „nedostaje još mnogo informacija“. Naglasio je da podržava nezavisnost i integritet Kipra, i pozvao Ankaru i Atinu da se ponašaju korektno.²³

Zbog podrške Kipru, delegacije nesvrstanih i Jugoslavije konsultovale su se u Njujorku, ali je izostala osuda jer većina „nije imala instrukcija svojih vlada“. Prve kontakte obavio je 15. jula Jakša Petrić u Ženevi sa šefom alžirske delegacije, na zasjedanju ECOSOC-a (Ekonomski i socijalni savet UN-a) radi zajedničkog sastanaka i istupanja šefova misija. Sutradan je usvojen dokument kojim se osuđuje delovanje Grčke protiv Makariosa, kao narušavanje Povelje UN i mešanje u unutrašnje stvari nezavisne države. U Beogradu je 18. jula odlučeno da Petrić otputuje za Njujork zbog „organizovanja naših daljih akcija u vezi sa situacijom na Kipru, i novom sednicom SB“, gde je planirano snažnije istupanje nesvrstanih. Dan kasnije, on je predao Titovu ličnu poruku za Makariosa i uticao na sazivanje „Koordinacionog biroa NZ, pred sastanak SB“.²⁴

Jugoslovenska vlada je uputila note ambasadama svih zapadnih zemalja, u kojoj su osuđeni događaji na Kipru, a svojim diplomatskim predstavnicima u inostranstvu naredila je da poruku istog sadržaja predaju vladama tih država. Najvažnije konsultacije obavljene su 17. jula između američkog ambasadora Tuna (Malcolm Toon) i Starčevića, načelnika u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove. Ton se branio činjenicom da „nema nikakvih instrukcija iz Vašingtona“, ali da smatra kako SAD ne bi mogle „da ne podrže zahteve da se predsednik Makarios vrati na svoju dužnost“. Potpuno drugačije mere preduzete su ka istočnoevropskim zemljama, gde je trebalo usaglasiti zajedničko angažovanje i akciju radi očuvanja položaja Makariosa. To je posebno odjeknulo kod mediteranskih i nesvrstanih država (Egipta,

²² AJ, KPR, I-5-b/56-2, 17. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 6 o događajima na Kipru*, 4-10.

²³ Isto, 5-7.

²⁴ Dragan Bogetić, „Kiparska kriza 1974. i pogoršavanje jugoslovensko-američkih odnosa“, *Tokovi istorije*, br. 3 (2014), 114; AJ, KPR, I-5-b/56-2, *Informacija br. 2 o događajima na Kipru*, 3-7; Isto, 15. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 1 o događajima na Kipru*, 3; Isto, 18. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 7 o događajima na Kipru*, 1; Isto, 19. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 9 o događajima na Kipru*, 1; Isto, *Informacija br. 10 o događajima na Kipru*, 1.

Libana, Sirije, Indije i Alžira). Egipatski predsednik Anvar el Sadat je ličnom porukom podržao Makariosa i istakao zabrinutost zbog razvoja događaja u nezavisnoj i nesvrstanoj zemlji, a u egipatskoj javnosti se strahovalo od prenošenja krize na ostatak Bliskog istoka. Preko jugoslovenske ambasade u Alžiru podržan je predlog tamošnje vlade „da se sastanak koordinacionog biroa o situaciji na Kipru održi u Alžiru“.²⁵

Sedamnaestog jula ponovo je uručen protest grčkom otpravniku poslova u Beogradu, Liberopulosu. Međutim, vlada u Atini odbijala je da primi ambasadora Markovića, jer je znala za negativno gledište i kritiku njene akcije na Kipru.²⁶ Ovakav stav Jugoslavije nije ostao neprimećen u Turskoj, koja je 18. jula preko svog ambasadora u Beogradu tražila dozvolu za „preletanje turskih vojnih aviona“ preko njene teritorije. On je obrazložio je da se zahtev šalje jer „u situaciji oko Kipra, ne žele da njihovi avioni lete, kao do sada, preko Grčke i Italije“. Sutradan je dato odobrenje Tita i drugih zvaničnika za preletanje 28 transportnih aviona tipa B-707, DC-10, C-160 i C-130. Držanje Jugoslavije uticalo je da Sampsonov režim uvede posebne mere straže i kontroliše ljude koji se kreću ka njenoj ambasadi u Nikoziji.²⁷

Već 19. jula, američkog ambasadora Malkolma Tuna ponovo je primio sekretar za inostrane poslove Miloš Minić. Posle diskusije o detantu, Bliskom istoku i drugim pitanjima, razgovarali su i o Kipru. Minić je istakao „zabrinutost i ogorčenje“ zbog puča, kojim je Grčka ozbiljno narušila „mir i bezbednost“, i napore svih zemalja „u cilju popuštavanja zategnutosti u svetu“. U svemu je video dobro organizovani plan o promeni statusa „nezavisne i nesvrstane“ zemlje napadnute od članice NATO-a. Istakao je opasnost situacije i potrebu preduzimanja svih mera da se politikom svršenog čina ne bi legalizovao novi režim, koji želi da nametne Grčka. Trudio se da ubedi SAD da reaguju i spreče pogoršavanje krize koja ugrožava detant. Upozorio je na potrebu obnove legitimne vlade Makariosa, zbog doprinosa „pozitivnim procesima u međunarodnim odnosima“. Tun je objasnio da su SAD već preuzele „određene korake“ u tom smeru i da utiču na sve strane radi „maksimalne uzdržanosti“. Pored činjenica o grčkoj umešanosti, zaključio je da SAD podržavaju legalnu vladu, ali da nemaju dokaze o „stranoj intervenciji“.²⁸

Prva turska intervencija 20. jula, pregovori u Ženevi i držanje Jugoslavije

Savet bezbednosti je 20. jula doneo Rezoluciju 353, u kojoj su događaji na Kipru označeni kao „ozbiljna pretnja međunarodnom miru i bezbednosti“ jer su mogli da zapale region Istočnog Mediterana. Naglašena je „potreba obnove konstitutivne strukture“, koju garantuju međunarodni ugovori, što je išlo u prilog Makariosu. Sve

²⁵ Isto, 16. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 4 o događajima na Kipru*, 1; Isto, 17. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 6 o događajima na Kipru*, 1–8; Isto, 16. 7. 1974, str. pov. br. 433248, *Naše akcije*, 1–3.

²⁶ Isto, 18. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 7 o događajima na Kipru*, 1.

²⁷ Isto, 19. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 9 o događajima na Kipru*, 1–2; AJ, KPR, I-5-b/115-3, 15. 8. 1974, dok. br. 84298/74, *Informacija u vezi dalje važnosti načelne saglasnosti za prelet turskih vojnih aviona preko jugoslovenske teritorije*.

²⁸ AJ, KPR, broj fascicle I-5-b/104-19 (Odnosi SFRJ i SAD 1972–1974), 20. 7. 1974, str. pov. br. 218, *Zabeleška o razgovoru potpredsednika SIV-a i saveznog sekretara za inostrane poslove M. Minića sa ambasadorom SAD M. Toon-om*, 19. 7. 1974, 1–4. Dalje: AJ, KPR, I-5-b/104-19.

strane pozvane su da prekinu stranu intervenciju, obustave neprijateljstva, poštuju suverenitet, teritorijalni integritet i nezavisnost Kipra. Tražena je maksimalna uzdržanost kako situacija ne bi eskalirala i povlačenje stranih vojnika „bez odlaganja“, osim međunarodnih trupa. Pozvane su Grčka, Turska i Britanija da počnu pregovore, obnove ustavnu vlast i uspostave punu saradnju sa snagama UN-a da bi one izvršile mandatni zadatak.²⁹

Pokušaj turskog premijera Edževita da reši spor propao je nakon posete Londonu, jer su Vilson i Kalagan odbili predlog za zajedničku intervenciju, kao garantnih sila. Vlada u Ankari trpela je pritisak javnog mnjenja, političkih partija i Skupštine da vojno deluje. Zato su se 20. jula njene jedinice iskrcale operacijom „Atila 1“ na severni deo ostrva u blizini Kirenije. Početno napredovanje turskih snaga Grci su zaustavili, a osim toga oni su uništili i turska uporišta u enklavama na jugu i istoku Kipra. Održala se samo enklava u Nikoziji, u blizini Kirenije, uz pomoć TMT i regularnih trupa turske vojske.³⁰ Jugoslavija je tog dana podržala intervenciju, ako ona nema drugi cilj sem proklamovanog o „zaštiti turske nacionalne manjine“. Zahtevano je poštovanje nezavisnosti i suvereniteta, povratak nadležnosti legalnoj vladi Makariosa i uključivanje nesvrstanih u rešavanje spora, osim garantnih država i SAD. Traženo je poštovanje Rezolucije 353, UN-a i Saveta bezbednosti, koji je bio dužan da donese „hitne odluke“. Minićev zamenik, Krdžić, preneo je ovo gledište turskom ambasadoru Iscenu. Ocenio je intervenciju kao „prirodnu reakciju“ ako joj je cilj bio obnova predašnjeg stanja i da bi u suprotnom Jugoslavija morala da najenergičnije reaguje. Slične stavove izneo je Minić 23. jula na sednici Savezne skupštine.³¹

Neposredno pre napada, Kisindžer je primio zabrinjavajuće vesti o mogućoj invaziji i odmah reagovao na terenu. Preko Londona je u posetu Ankari i Atini, poslao svog izaslanika Jozepa Siska (Joseph Sisco) jer je strahovao da bi ispunjavanje zahteva Makariosa, za povlačenjem grčkih snaga koje kontrolišu EOKA-u, umanjio uticaj Grčke kao članice NATO-a i omogućio oslonac na nesvrstane države i SSSR.³² Po izveštaju jugoslovenskog ambasadora Kjuna, Sisko je u Ankari „predložio prihvatanje prekida vatre“. Turci su se „u principu saglasili“, ali su zahtevali i da se Atina „uzdrži od dugih vojnih akcija“. Upozorili su da bi u suprotnom potopili „10 ratnih brodova, tri razarača“ i ostale grčke brodove koji su plovili ka Kipru. Slanje mornarice izazvalo je pometnju u turskoj vladi, pa je sazvan hitan sastanak bezbednosnih službi

²⁹ „Resolution 353 (1974)“, The Security Council of the United Nations, 20 July 1974. <https://digitallibrary.un.org/record/93470#record-files-collapse-header> (pristupljeno 30. oktobra 2023. godine); Georgios Papadimitriou, „The Cyprus – Ceis of 1974 Before the United Nations. A Documentation“, *Law and Politics in Africa, Asia and Latin America*, vol. 8, no. 1(1975), 74–75. Savet Bezbednosti je odlučio da preispituje ovo pitanje i da Generalni sekretar stalno podnosi izveštaje.

³⁰ Fiona B. Adamson, „Democratization and the Domestic Sources of Foreign Policy: Turkey in the 1974 Cyprus Crisis“, *Political Science Quarterly*, vol. 116, no. 2 (summer, 2001), 288–289; J. A. Koumoulides, *op. cit.*, 180; Edward J. Jackson, Mesut Uyar, *Phase Line Attila, The Amphibious Campaign for Cyprus, 1974* (Quantico: Marine Corps University Press: 2020), 68–110.

³¹ AJ, KPR, I-3-a/57-4, 19. 9. 1974, *Jugoslovenski stav u vezi sa Kiparskom krizom i rezime naših akcija*, 2; D. Bogetić, „Kiparska kriza 1974...“, 115; AJ, KPR, I-5-b/56-2, 20. 7. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 11 o događajima na Kipru*, 1–2.

³² William Mallinson, Vassilis Fouskas, „Kissinger and the Business of Government: The Invasion of Cyprus, 15 July–20 August 1974“, *The Cyprus Review*, vol. 29, (2017), 117–118.

radi odluke o daljem delovanju.³³ Jugoslovenski ambasador Marković je iz Atine 20. jula javio da je grčka vlada poslala ultimatumu Turskoj, u kojoj je zahtevala njene jedinice povuku do 17:00 časova, ali ostale odredbe dokumenta nije saznao. Primetio je, da je Sisko prilikom povratka iz Ankare otišao u grčki Generalštab, gde se zadržao dva sata, ali da „navodno nije uspeo da ubedi Grke da ne reaguju na turski napad“. Do Markovića su stizale kontradiktorne vesti o početku rata na granici u Trakiji. Ono što se činilo sigurno bilo je zatvaranje puta Solun–Evros na granici sa Turskom, za „civilni saobraćaj da bi se omogućilo prebacivanje trupa“. U večernjim satima odvojenim izjavama, javnosti su se obratili Kanelopulos i Mavros, ističući su da se Grčka „nalazi u ratu“, izbegavajući da pomenu svoju odgovornost za događaje na Kipru.³⁴

U Beogradu je 20. jula politički savetnik turske ambasade Orsa, na lični zahtev primljen u Savezni sekretarijat za inostrane poslove kod savetnika Barića. Predao je dva *aide memoire*-a. Prvi se odnosio na opoziv Rosidisa, predstavnika Kipra u UN, i imenovanje novog ministra inostranih dela od strane pučista, koje Turska smatra nevažećim. Drugim se zona oko Kipra proglašavala opasnom za plovidbu, i luke Limasol i Larnaka bile su zabranjene za „sva kretanja osim za službenike UN“, kao i građane SAD i Britanije. Orsa je izjavio da je Turska zatvorila vazdušni prostor, da je u Grčkoj došlo do obaranja vlade, i da bi se u slučaju eventualnog napada Grčke, ona smatrala agresorom. Branio je stav da je turska intervencija bila u skladu sa „odredbama Londonskog i Ciriškog sporazuma“ i da je trebalo da dovede do uspostave ustavnog poretka.³⁵

Šansa za rat bila je veća posle objave mobilizacije u Grčkoj i Turskoj. Kako se deo oficira nije slagao sa ratnom politikom Joanidisa, naređenje o napadu na Tursku i početku mobilizacije nije imalo nikakvog učinka na terenu. Režim se zbog krize našao u diplomatskoj izolaciji, a vlast se rušila iznutra.³⁶ U Beogradu je Minićev pomoćnik Petrović, tražio pojašnjenja od grčkog otpravnika poslova Liberopulosa o događajima na Kipru, mobilizaciji i ultimatumu Grčke. Grk se pravio nevešt i tvrdio da nema nikakvih vesti, sem iz štampe. Navodno nije znao za detalje mobilizacije i „ništa nije čuo o ultimatumu“, ali je isticao tursku intervenciju. Petrović je jugoslovenski stav da je za događaje na Kipru odgovorna Grčka i naglasio potrebu vraćanja na stanje pre 15. jula.³⁷

Grčka je izlazak iz diplomatske izolacije videla u prijemu jugoslovenskog ambasadora Markovića. Ministar odbrane Dimitris Papajoanu je 21. jula zahtevao susret i saopštio da mu je poznat stav Jugoslavije. Objasnio je razvoj događaja, opisao

³³ AJ, KPR, I-5-b/115-3, dok. br. 320, 21. 7. 1974, *Ambasada SFRJ Ankara*.

³⁴ AJ, KPR, broj fascikle I-5-b/32-9 (Grčka 26. XI 1973–10. XII 1975), 20. 7. 1974, dok. br. 314, *Ambasador SFRJ u Atini Marković Kabinetu predsednika republike*. Dalje: AJ, KPR, I-5-b/32-9. Marković je javio da mu stižu vesti kako Turska nije prihvatila ultimatum, te da su neprijateljstva otpočela nakon isteka roka za odgovor (17 časova). Postojale su i potpuno suprotne informacije koje su zbunjivale ambasadora.

³⁵ AJ, KPR, I-5-b/115-3, 20. 7. 1974, *Politički savetnik turske Ambasade M. Orsa primljen u SSIP na svoj zahtev od savetnika M. Barića*.

³⁶ P. Клог, н. д, 171–172.

³⁷ AJ, KPR, I-5-b/56-2, 20. 07. 1974, str. pov. br. 433247, *Informacija br. 12 o događajima na Kipru*, 1–2.

napad na grčki garnizon na Kipru i odbijanje Turske da prihvati prekid vatre koji je predložila Atina.³⁸ Plašio se pobune ili neke ishitrene akcije protiv lokalnih Turaka. Izjavio je da Grčka želi prekid sukoba i sprovođenje Rezolucije 353, koja govori o povlačenju njenih snaga. Marković se žalio što je nekoliko dana odbijan njegov prijem, a zatim u daljem razgovoru izneo „oštru osudu agresije Grčke na nezavistan i nesvrstani Kipar“ i tražio povlačenje oficira i povratak Makariosa. Papajoanu se branio da nije informisan o tom zahtevu. Istakao je kako ne bi želeo da sadašnja „agresivna“ reakcija naruši odnose koji su godinama izgrađivani, ali se trudio da ličnim pitanjima ublaži osudu. Marković je smatrao da stav nije „agresivan, već oštar“ shodno situaciji stvorenoj pučem. U izveštaju upućenom u Beograd, Marković je zaključio da je hunta preduzela inicijativu, jer je „pretrpela prvi poraz, našavši se potpuno izolovana u svetu“. To je potkrepio izjavom ministra Georgiosa Ralisa na konferenciji za štampu, koji je pokušao da skrene pažnju svetske javnosti sa grčke odgovornosti, optužbom Turske za napad na bolnice i loš odnos ka Grcima.³⁹

Sukobi na terenu su se nastavljali. Arhiepiskop Atine Serafim je u poruci narodu govorio o potrebi jedinstva i poredama nad Turskom tokom istorije. Smatrao je da se moraju suprotstaviti napadu i „da je sada prilika da se jednom zauvek učitka naš sused i spasi grčka zemlja Kipar“.⁴⁰ Marković je javljao da su pojačane „trupe na grčko-turskoj granici i ostrvima“ i da je počelo „slanje pojačanja za grčki odred na Kipru“. Ukazao je da se „prebacivanje vrši brzim čamcima za iskrcavanje trupa“ zbog održavanja ravnoteže snaga i da se dolazak očekuje u noći između 21. i 22. jula.⁴¹ Zato su SAD ponovo intervenisale u Atini da bi se odustalo od akcija koje bi izazvale direktan sukob unutar NATO-a, što je radikalniji deo hunte loše prihvatio. Posebna neprilika bila je podrška Turskoj od SSSR-a. Da bi naškodila američkim interesima, vlada u Moskvi poslala je flotu u blizinu Kipra da bi onemogućila „bilo kojoj strani da pomogne Grcima“.⁴²

Prekid vatre otpočeo je 22. jula po Rezoluciji 353, ali su sukobi ubrzo obnovljeni. Sutradan je održano zasedanje Saveta bezbednosti i doneta je Rezolucija 354 sa zahtevom za novo primirje, čije su odluke odmah sprovedene. U međuvremenu, Turci su zauzeli oko 2% ostrva na položajima severno od Nikozije i oko Famaguste, koji su do sredine avgusta narasli do oko 5%.⁴³ Odjek zbivanja osetio se u Grčkoj, gde je oboren Joanidisov režim. Marković je 22. jula javio o komešanju vojske na ulicama Atine i grupisanju po kvartovima. Čuo je glasine o pobuni komandanta III korpusa Davosa u Solunu i početku vojnog udara, radi povratka Karamanlisa „i formiranja vlade desnog centra“. Situacija je delovala konfuzno i teško je uočavao „tačnost vesti“. Vojska, koja je bila oslonac vlasti, tražila je „raspuštanje diktature“ i vra-

³⁸ AJ, KPR, I-5-b/32-9, 21.7. 1974, dok. br. 317, *Ambasada SFRJ Atina*. Napomenuo je da vlada u Ankari nije odgovorila na ponudu o prekidu vatre upućenu u 14:00 časova i da je Turska narednog dana, 21. jula u 5:15 izvršila bombardovanje Nikozije i Kirenaike. Po njegovim rečima napadnute su dve bolnice i ubijeno je na desetine Grka.

³⁹ Isto, 21. 7. 1974, dok. br. 317, *Ambasada SFRJ Atina*, 1–2.

⁴⁰ Isto, 21. 7. 1974, dok. br. 316, *Ambasada SFRJ Atina*.

⁴¹ Isto, 21. 7. 1974, dok. br. 313, *Ambasada SFRJ Atina*.

⁴² Isto, 21. 7. 1974, dok. br. 318, *Ambasada SFRJ Atina*.

⁴³ E. J. Jackson, M. Uyar, *op. cit.*, 183–184; J. Jovanović, *n. d.*, 268.

ćanje demokratije. Veza režima sa pučistima na Kipru, uticala je da 23. jula Sampson bude proteran iz Nikozije i njegova vlast doživi kolaps. Po ustavu, predsednik je postao Kliridis, predsednik Parlamenta. Sutradan se bivši premijer Grčke, Karamanlis, vratio posle 11 godina i položio zakletvu na to mesto, čime je obnovljena konstitutivna vlast u obema državama.⁴⁴

Nakon susreta Kisindžera i Makariosa u Vašingtonu 22. jula, jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Granfil je obavio telefonski razgovor sa kiparskim kolegom Dimitrisom. Kipranin je bio „vrlo zadovoljan“ diskusijom, koja je bila „konstruktivna i iscrpna“. Makariosu je ukazano najveće poštovanje i tretiran je kao šef države. Tokom ulaska u Stejt Department, Kisindžer je učinio gest kojim je izrazio dodatno uvažavanje, jer je lično sišao do ulaska u zgradu, a Makarios je nakon toga prošao kroz špalir. Dimitrios se poverio da su govorili o prekidu vatre oko sat i po, i zahvalio se na podršci Jugoslavije i Tita.⁴⁵

Posle razgovora sa kiparskim ambasadorom u Vašingtonu, Granfil je otišao u Stejt Department i preneo „podršku legitimnoj vladi Makariosa“. Tu je uočio osnovne ciljeve SAD ka Mediteranu i grupisao ih u tri celine. Kao prvo, naveo je želju da se spreči „eskalacija sukoba između dve članice NATO-a“, radi početka pregovora koji bi rešili spor u skladu sa interesima ovog saveza. Druga skupina ticala se „budućeg statusa Kipra“. U početku je pružena „prećutna podrška“ puču, a u krugovima oko Kisindžera govorilo se o kraju „političke karijere Makariosa“. Međutim, stav se promenio zbog „oštrog reagovanja Turske, članica NATO-a, kao i podrške Makariosu“ u UN od nesvrstanih. Treća celina govorila je o održavanju moći NATO-a na Mediteranu i Balkanu i smanjenju uticaja SSSR-a i nesvrstanih.⁴⁶ Tokom razgovora sa američkim diplomatama, predstavnici Stejt Departmenta su istakli da su SAD „vrlo involvirane“ u dešavanja i da su predložile obustavu neprijateljstva, što je uticalo na usvajanje zahteva za „prekid vatre“ i početak pregovora u Ženevi. Turci si ih prihvatili, ali je problem nastao jer Grčka nije uputila odgovor zbog konfuznih unutrašnjih prilika. Amerikanci su izrazili zabrinutost zbog krize koja je trajala 12 godina i potrebe da se „stvori stabilna situacija“. Granfil je upitao „u kom je svojstvu primljen Makarios“, tražeći obavještenje o karakteru posete. Amerikanci su izbegli odgovor nenamernom opaskom „kako je moguće nametnuti Makariosa Kipru?“. Na kraju predstavnici Stejt Departmenta su jugoslovenskom ambasadoru izjavili da su „u stalnim konsultacijama sa SSSR“ i da dve sile ne procenjuju „situaciju kao stanje pripravnosti“.⁴⁷

Nakon pristanka Atine, pregovori između predstavnika Grčke, Turske i Britanije, koje su po međunarodnim sporazumima imale najveće interese i garantna

⁴⁴ AJ, KPR, I-5-b/32-9, 22. 7. 1974, dok. br. 324, *Ambasada SFRJ Atina*; P. Клог, и. д., 172; G. D. Camp, *op. cit.*, 57–58; A. Theophanous, *op. cit.*, 283.

⁴⁵ AJ, KPR, I-5-b/104-19, 22. 7. 1974, dok. br. 943, *Ambasador SFRJ u Vašingtonu Granfil Kabinetu predsednika republike*.

⁴⁶ Isto, 22. 7. 1974, dok. br. 941, *Kiparska Kriza – Viđenja u Vašingtonu*, 12. Za SAD nije bilo važno da li će Turska ili Grčka dobiti više, jer se znalo da će kriza ostaviti posledice na odnose sa Vašingtonom. Neki krugovi su verovali da Turska može ostvariti veći broj ciljeva ako ne traži podelu i založi se za „poštovanje ranijeg statusa“.

⁴⁷ Isto, 22. 7. 1974, dok. br. 942, *Ambasador SFRJ u Vašingtonu Granfil Kabinetu predsednika republike*.

prava na Kipru, su započeli 25. jula u Ženevi. Pored navedenih država u pregovorima su učestvovali i predstavnici svih ostalih stalnih članica Saveta bezbednosti.⁴⁸

U međuvremenu, grčki ambasador u Beogradu Ekonomides je 27. jula tražio prijem kod zamenika sekretara za inostrane poslove, Lazara Mojsova. Njih dvojica su se saglasili o potrebi odbrane „integriteta, nezavisnosti, suvereniteta i nedeljivosti“ Kipra, s tim da je Mojsov insistirao na obnovi legalne vlade Makariosa. Jugoslavija je u tom duhu delovala i u Savetu bezbednosti i Ankari. Mojsov je preneo Ekonomidesu slaganje u pogledima sa Turskom, ako njeni ciljevi „ostanu isti kao pre intervencije, odbrana integriteta i suvereniteta Kipra i uspostava ustavnog poretka“. Plašili su se da teškoće u primeni prekida vatre ne naruše pregovore. Mojsov je problem video u napredovanju turskih trupa, uprkos Rezolucijama UN, koje su pružale „indirektnu podršku“ legalnom predsedniku Makariosu. Ekonomides se saglasio i istakao da je nova vlada u Atini već dala izjavu u tom smeru. Mojsov je isticao značaj poruke iz Beograda upućenu Grčkoj, kojom je iskazana nada za „bolji razvoj tradicionalno dobrih odnosa“, ali da odgovor još nije stigao. Grk se pravdao da je za poruku saznao za vreme odmora i obećao da će odgovor biti sličnog karaktera.⁴⁹

Posle više zasedanja, 30. jula su predstavnici Grčke i Turske postigli sporazum. Njime je bila predviđena evakuacija turskih enklava koje su opkolile grčke snage, a Turcima je bilo zabranjeno širenje okupiranih zona. Osim toga, dogovorena je razmena zarobljenika i održavanje nove konferencije predstavnika obe zajednice, radi rasprave o unutrašnjem uređenju i obnovi legitimne vlade. Ipak, samo nekoliko dana kasnije sukobi su obnovljeni, a Turci su nastavili da povećavaju oblasti koje kontrolišu. Zato je 6. avgusta Koordinacioni biro Nesvrstanih doneo „prvu deklaraciju o Kipru“ kojom je „izrazio zabrinutost zbog produbljivanja krize“ i tražio primenu Rezolucije 353. Sutradan je Jugoslavija preko kiparskog izaslanika u UN, inspirisala Makariosa da uputi poruku „šefovima država svih nesvrstanih zemalja, uključujući i Jugoslaviju“. Uz to, Beograd je 11. avgusta upozorio Ankaru da će eventualni napad ugroziti „mir i bezbednost Mediterana“ i otežati nalaženje rešenja.⁵⁰

Jugoslavija i druga turska intervencija 14. avgusta

Po odluci prve konferencije, od 8. avgusta održano je drugo zasedanje u Ženevi. Prvog dana javio se pritisak na delegaciju SAD, zbog ostavke predsednika Niksona posle afere „Votergejt“, koga je zamenio Džerald Ford. Istovremeno su Britanci dobili obaveštajne vesti o nameri Turske da pokrene novi napad do 20. avgusta i zauzme oblasti do linije Morfu-Nikozija-Famagusta brzom akcijom 39. pešadijske divizije. Kalagan je verovao da su „Turci spremni na ovakvu dvoličnost“. Zato je inter-

⁴⁸ W. Mallinson, V. Fouskas, *op. cit.*, 123; E. J. Jackson, M. Uyar, *op. cit.*, 184; John Sakkas, Nataliya Zhukova, „The Soviet Union, Turkey and the Cyprus problem, 1967–1974“, *Histoire Europe et relations internationales*, vol. 10, no. 1 (2013), 133–134.

⁴⁹ AJ, KPR, I-5-b/32-9, 27. 7. 1974, dok. br. 436415, *Zabeleška o razgovoru zamenika saveznog sekretara L. Mojsova sa ambasadorom Grčke M. Economidesom*, 1–2.

⁵⁰ AJ, KPR, I-3-a/57-4, 19. 9. 1974, *Jugoslovenski stav u vezi sa Kiparskom krizom i rezime naših akcija*, 2–3; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi*, 134; M. B. Bishku, *op. cit.*, 174; E. J. Jackson, M. Uyar, *op. cit.*, 174–178.

venisao kod američkog delegata Hartmana i turskog ministra Gineša, koji se branio u razgovorima sa obojicom, govoreći da Turska nema nameru da širi posede.⁵¹ Su-tradan su Kalagan i Hartman utvrdili strategiju pregovora po interesima SAD i Britanije, ali su zapostavili strane koje po njima „nisu direktno umešane, kao Makarios i SSSR“. Ustupci su bili izbalansirani zbog podrške Grčkoj u Britaniji, dok je pretnja ratom bila motiv za popuštanje Turskoj. Kalagan je podržao „autonomnu administraciju Turaka“ unutar nezavisnog Kipra, ako to prihvate dve grčke delegacije. Plašio se da će Turska odbiti pregovore ako se ne ispuni zahtev. Hartman je savetovao Ginešu, da ne insistira na konkretnim oblastima i zauzme uopšten stav, da bi Grci lakše primili autonomiju.⁵² Mavros i Klerides su tražili jedinstvenu državu po ustavu iz 1960, pa su odugovlačili sa odgovorom. Situacija na terenu se pogoršavala, jer Grci nisu evakuisali turske oblasti, dok su Turci nastavili napredovanje. Pregovori su prekinuti 13. avgusta, posle zahteva da 34% Kipra bude pod turskom administracijom, uz evakuaciju Grka odatle. Izričito je odbijen zahtev grčke delegacije da se odgovor dostavi nakon 36 sati.⁵³

Zbog nezadovoljstva tokom pregovora 14. avgusta je pokrenuta druga turska ofanziva „operacijom Atila 2“, koja je za dva dana stavila pod kontrolu oko 37% ostrva. Grčka je odmah objavila da napušta NATO.⁵⁴ Vlada u Ankari se u deklaraciji osvrnula na ranije događaje i propast pregovora zbog „beskompromisnog stava“ grčke delegacije. Kako „miroljubive akcije“ nisu dale rezultate, ona je bila „prisiljena da preuzme jednostranu akciju“ da bi uspostavila red, kojim se neće udariti na „nezavisnost i teritorijalni integritet Kipra“. Tražene su „specijalne privilegije“ za Turke, koji su „smatrani za roblje ili manjinu s ograničenim pravima“ i izjednačavanje sa Grcima. Ironično je saopšteno da „Turska nema nameru da militarizuje“ Kipar ili iskazuje pretenzije, već postupa kao garanta sila, i da „akcija nije uperena protiv Grčke“, a ni protiv njene kiparske zajednice.⁵⁵

Jugoslovenske vlasti odlučile su da deluju konkretnije. U Beogradu je 14. avgusta Minićev pomoćnik Miljan Komatina obavio odvojene razgovore sa grčkim ambasadorom Ekonomidesom i otpravnikom poslova turske ambasade Asenom. Saopštio je želju Minića da poseti Atinu i Ankaru radi predaje Titove poruke tamošnjim zvaničnicima. Ekonomides je bio zadovoljan predlogom, ističući da je poseta dobrodošla. S druge strane, Asena nije mogao odmah da odgovori, pa je obećao da će obavestiti Ankaru i da veruje u pozitivan ishod.⁵⁶ Kasnije tog dana, ponovo je posetio Komatinu i preneo izjavu

⁵¹ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, vol. XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973–1976, August 9, 1974, doc. no. 125, Geneva, *Telegram from the mission in Geneva to the Department of State*.

⁵² FRUS, August 9, 1974, doc. no. 126, Geneva, *Telegram from the mission in Geneva to the Department of State*.

⁵³ M. B. Bishku, *op. cit.*, 174–175; Robert D. Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine* (Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011), 299; W. Mallinson, V. Fouskas, *op. cit.*, 126; A. Theophanous, *op. cit.*, 283.

⁵⁴ T. Balci, *op. cit.*, 49–50.

⁵⁵ AJ, KPR, I-5-b/115-3, 14. 08. 1974, *Deklaracija turske vlade*, 1–4.

⁵⁶ AJ, KPR, I-5-b/32-9, 16. 8. 1974, *Zabeleška o odvojenim razgovorima PSS M. Komatine s ambasadorom Grčke M. Ekonomidesom i turskim otpravnikom poslova M. Asenom 14. avgusta 1974. godine*.

svoje vlade o drugoj intervenciji. Komatina je isticao neophodnost „izvršenja Rezolucije 353“ koja traži povlačenje stranih trupa. Jugoslavija je pokazivala razumevanje za prvi napad, ali je odlučno saopšteno da drugi „ne može računati na našu podršku“. Asena se branio da Turska nema nameru da podeli ostrvo ili ukine nezavisnost.⁵⁷

Zbog pripreme posete, Marković je 15. avgusta u Atini posetio ministra inostranih dela Mavrosa. On je naglasio da izlazak iz NATO-a nije nikakav blef, već konačna odluka. Predstavio je grčko viđenje konferencije u Ženevi i poredio turski napad sa japanskim na Perl Harbor, dok se razgovaralo u Vašingtonu. Upozorio je da neće biti novih pregovora „dok je i jedan turski vojnik na ostrvu“ i da može „doći do žestoke gerilske borbe“ jer je takvo raspoloženje većine naroda. Spor u Egeju lako se može rešiti po međunarodnom pravu, ali je situacija sa Kiprom ozbiljnija, jer je Turska „u ratu sa kiparskim narodom, a ne sa Grčkom“. Bio je zabrinut zbog držanja Jugoslavije i Tita, jer mu stavovi nisu sasvim jasni.⁵⁸ Marković se branio da će dodatna objašnjenja dobiti tokom posete Minića, ali da Beograd zauzima precizan stav od početka, da „se radi o napadu na nezavisnu i nesvrstanu zemlju“. U tom duhu delovano je u UN, gde je usvojena zajednička izjava nesvrstanih, tražena je primena Rezolucije 353, povratak Makariosa, zalagala se protiv podele, uz uvažavanje prava Turaka. Mavrosa je obradovala ocena, jer je Grčka želela da zna na podršku kojih država može računati u slučaju novih pregovora. Složili su se o sličnim pogledima, ali deluje da je Mavros malo znao o političkim prilikama u Jugoslaviji.⁵⁹ Dogovoren je protokol susreta Minića sa predsednikom, premijerom i ministrom inostranih dela, a Mavros je na kraju istakao da je „prijatelj Jugoslavije“ i da će uvek raditi na razvoju ovih odnosa.⁶⁰

Nakon drugog napada, Jugoslavija je revidirala odluku o preletanju turskih vojnih aviona preko svoje teritorije. Savezni sekretarijat za inostrane poslove predložio je 15. avgusta „da se razmotri i oceni da li je turska strana koristila saglasnost u svrhe za koje joj je data“, a posebno da li i dalje postoje okolnosti zbog kojih je odobrenje dato. Traženo je preispitivanje odluke, jer su se zahtevi za preletanje nastavili nakon 14. avgusta.⁶¹ Minić je nakon posete Atini i Ankari obavestio Tita na Brionima 21. avgusta da je neophodno još uvek odobravati preletanja, ali da se kroz nekoliko dana mora obavestiti „turski ambasador da više ne vidimo razloge za prelete“. ⁶² Uz to, Minić je krajem meseca posetio Nikoziju da bi posredovao između predstavnika dve zajednice, a sredinom septembra Makarios je primljen u Beogradu. U Njujorku je Minić razgovarao sa Kisindžerom, pre zasedanja Skupštine Ujedinjenih nacija, gde je Jugoslavija sa nesvrstanim nastavila da podržava odbranu pozicije Makariosa.⁶³

⁵⁷ AJ, KPR, I-5-b/115-3, 16. 8. 1974. *Zabeleška o razgovoru PSS M. Komatine sa otpravnikom poslova turske Ambasade M. Asenom, 14. 8. 1974. godine.*

⁵⁸ AJ, KPR, I-5-b/32-9, 15. 8. 1974, dok. br. 366, *Poseta potpredsednika i ministra inostranih poslova Mavrosa, 1.*

⁵⁹ To se vidi iz pitanja o funkciji koju zauzima Minić, kao i iz prethodnog u vezi stavova Jugoslavije oko Kipra. Deluje da je zauzetost Grčke unutrašnjim i spoljašnjim pitanjima uticala da deo političara zanemari stavove severnog suseda.

⁶⁰ Isto, 2–3.

⁶¹ AJ, KPR, I-5-b/115-3, 15. 8. 1974, dok. br. 84298/74, *Informacija u vezi dalje važnosti načelne saglasnosti za prelet turskih vojnih aviona preko jugoslovenske teritorije.*

⁶² Isto, 21. 8. 1977, dok. br. 440364, *Minić Predsedniku Republike–Brioni.*

⁶³ Isto.

REFERENCE

- Adamson, Fiona B. „Democratization and the Domestic Sources of Foreign Policy: Turkey in the 1974 Cyprus Crisis”. *Political Science Quarterly*, vol. 116, no. 2 (2001), 277–303. DOI: <https://doi.org/10.2307/798062>
- Aksu, Eşref. *The United Nations, intra-state peacekeeping and normative change*. Manchester: Manchester University Press, 2003. DOI: <https://doi.org/10.7228/manchester/9780719067488.001.0001>
- Balci, Tamer. „The Cyprus crisis and the Southern flank of NATO (1960–1975)”. *International Review of Turkish Studies*, vol. 2, no. 3, (2012), 30–55.
- Bishku, Michael B. „Turkey, Greece and the Cyprus Conflict”. *Journal of Third World Studies*, vol. 8, no. 1, (spring, 1991), 165–179.
- Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*. Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za savremenu istoriju, 2015.
- Bogetić, Dragan. „Kiparska kriza 1974. i pogoršavanje jugoslovensko-američkih odnosa”. *Tokovi istorije*, br. 3 (2014), 111–129. DOI: <https://doi.org/10.12677/BR.2014.33016>
- Bogetić, Dragan. „Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu”. *Istorija 20. veka*, br. 2, (2006), 71–86.
- Bogetić, Dragan. „Doprinos Konferencije u Lusaki 1970. institucionalizaciji saradnje nesvrstanih zemalja u njihovom reaktiviranju u međunarodnim odnosima”. *Istorija 20. veka*, br. 1, (2018), 161–178. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2018.1.bog.161-178>
- Camp, Glen. D. „Greek-Turkish Conflict over Cyprus”. *Political Science Quarterly*, vol. 95, no. 1 (Spring, 1980), 43–70. DOI: <https://doi.org/10.2307/2149584>
- Constandinos, Andreas. „US-British Policy on Cyprus, 1964–1974”. *The Cyprus Review*, vol. 23, no. 1 (2011), 17–48.
- Dimić, Ljubodrag. *Između istoka i zapada: Jugoslavija, Velike sile i pitanje evropske bezbednosti (1945–1975)*. Beograd: Filip Višnjić, 2022.
- Dimić, Ljubodrag. „Yugoslav Diplomacy and the Greek Coup d’État of 1967”. *Balkanica*, vol. L (2019), 397–425. DOI: <https://doi.org/10.2298/BALC1950397D>
- Čavoški, Jovan. „Za jedan pravedniji svet: Jugoslavija, nesvrstani i borba za 'Novi međunarodni ekonomski poredak' (1973–1976)”. *Tokovi istorije*, br. 2 (2022), 217–248. DOI: <https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.2.cav.217-248>
- Jackson, Edward J, Uyar, Mesut. *Phase Line Attila, The Amphibious Campaign for Cyprus, 1974*. Quantico: Marine Corps University Press: 2020.
- Jovanović, Jadranka. *Jugoslavija i Savet bezbednosti 1945–1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990.
- Ker-Lindsay, James. „Cyprus Problem”, In: *„Frozen conflicts” in Europe*. Edited by Anton Bebler, 19–34. Berlin-Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2015.
- Klog, Ričard. *Istorija Grčke novog doba*. Beograd: Klio, 2001.

- Koumoulides, John A. „The problem of Cyprus in recent historiography: Two perspectives”. *Balkan studies*, vol. 31, no. 1 (1990), 177–182.
- Marković, Nikola. „Jugoslavija i Jomkipurski rat 1973. godine”. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (2023), 163–187. DOI: <https://doi.org/10.5937/vig2302163M>
- Mates, Leo. *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1976.
- Mallinson, William, Fouskas, Vassilis. „Kissinger and the Business of Government: The Invasion of Cyprus, 15 July–20 August 1974”. *The Cyprus Review*, vol. 29, (2017), 111–134.
- Mallinson, William. „US interests, British Acquiescence and Invasion of Cyprus”. *Balkan Studies*, vol. 45, no. 2 (2015), 273–291.
- Hakov, Dženiz. *Istorija savremene Turske*. Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011.
- Fouskas, Vassilis K. „Uncomfortable Questions: Cyprus, October 1973–August 1974”. *Contemporary European History*. vol. 14, no. 1 (2005), 45–63. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777304002140>
- Papadimitriu, Georgios. „The Cyprus – Crisis of 1974 Before the United Nations. A Documentation”. *Law and Politics in Africa, Asia and Latin America*, vol. 8, no. 1(1975), 73–78. DOI: <https://doi.org/10.5771/0506-7286-1975-1-73>
- Theophanous, Andreas. „The Intercommunal Negotiations after 1974 and Future Prospects”. *Cyprus Review*, vol. 31, no. 1 (2020), 281–309.
- Raković, Aleksandar. „Zdravstvene tegobe i smrt kiparskog Arihiepiskopa i predsednika Makariosa u jugoslovenskoj štampi (1977) s posebnim pogledom na njegov lik i delo”. *Teološki pogledi*, vol. 2, no. XLVIII, (2015), 339–350.
- Sakkas, John, Zhukova, Nataliya. „The Soviet Union, Turkey and the Cyprus problem, 1967–1974”. *Histoire Europe et relations internationales*, vol. 10, no. 1 (2013), 123–135. DOI: <https://doi.org/10.3917/lci.010.0123>
- Šulcinger, Robert D. *Američka diplomatija od 1900. godine*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.

YUGOSLAVIA AND CYPRUS CRISIS 1974: FROM THE COUP OF GREEK OFFICERS ON JULY 15 TO THE MIDDLE OF AUGUST

Nikola Marković, MA*

Summary

This paper discusses Yugoslavia's role in the 1974 Cyprus crisis, spanning from the Greek officers' coup on July 15 to Turkey's second attack in mid-August. In order to understand the context of the events, the author explains events in Cyprus and Yugoslav perspectives until 1974. Belgrade feared the crisis spreading throughout the Mediterranean and Balkans after President Makarios's overthrow on July 15. Together with the non-aligned states, Yugoslavia provided diplomatic support to Cyprus and the legal president Makarios. The actions of Greece were seen by Yugoslav officials as a violation of the territorial integrity and sovereignty of an independent and non-aligned state. Protests were sent to Athens and Western countries, while cooperation was established with Turkey regarding the overflight of Turkish military planes over Yugoslav territory. When Turkey intervened on the island on July 20, Yugoslavia supported this action if its aim was to return the legal regime of Makarios and protect the Turkish minority. After failed negotiations in Geneva, when Turkey launched a second intervention on August 14, Yugoslavia decided to react so that the Turks would not implement the plan to divide the island and threaten the position of Makarios. The permission for Turkish planes to fly over its territory was revoked, while the Minister of Foreign Affairs, Miloš Minic, was sent to mediate in Athens, Ankara and Nicosia.

KEYWORDS: Yugoslavia, Tito, Minić, Cyprus crisis, Makarios, Turkey, Greece, USA, Cyprus, Kissinger

* Research Assistant, Institute of international politics and economics, Belgrade, Republic of Serbia
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4299-1807>; E-mail: nikola.markovic@diplomacy.bg.ac.rs